

Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Юридичний факультет

Кафедра цивільного права і процесу

КУРСОВА РОБОТА

на тему: «СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ»

Студентки 3 курсу, ПР-34 групи

Головач Анни-Марії Петрівни

Керівник: к.ю.н., доц. Паращук Л.Г.

Національна шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка: ECTS _____

Голова _____

Члени комісії _____

Тернопіль, ЗУНУ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ В УКРАЇНІ	7
1.1. Поняття, сутність та правова природа спадкування за законом	7
1.2. Історичний аспект розвитку інституту спадкування за законом	10
1.3. Співвідношення спадкування за законом та спадкування за заповітом	13
РОЗДІЛ 2. ЧЕРГОВІСТЬ СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ	17
2.1. Поняття та законодавчі принципи визначення черг спадкоємців	17
2.2. Характеристика першої, другої та третьої черг спадкоємців за законом ...	19
2.3. Характеристика четвертої та п'ятої черг спадкоємців за законом	23
2.4. Зміна черговості одержання права на спадкування	26
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ СПАДКОЄМЦІВ ЗА ЗАКОНОМ	30
3.1. Спадкування за правом представлення та спадкова трансмісія	30
ВИСНОВОК	34
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	36

ВСТУП

Актуальність теми. Інститут спадкового права є одним із наріжних каменів сучасного приватного права, оскільки він безпосередньо забезпечує стабільність майнових відносин у суспільстві, безперервність цивільного обігу та реалізацію гарантованих Конституцією України прав власності. Перехід майнових і деяких особистих немайнових прав та обов'язків від померлої фізичної особи до її наступників торкається інтересів практично кожного громадянина, що зумовлює постійну увагу науковців та практиків до цієї правової інституції.

У цивілістичній доктрині традиційно виокремлюють дві ключові підстави спадкування: за заповітом та за законом. Попри те, що сучасне законодавство України, слідуючи європейським правовим стандартам, проголошує пріоритет принципу свободи заповіту та волевиявлення власника, спадкування за законом залишається найбільш поширеною формою переходу спадкового майна на практиці. Це пояснюється не лише специфікою правової ментальності чи правової культури населення, де складання заповітів ще не стало загальною повсякденною практикою, а й об'єктивними юридичними чинниками. Зокрема, спадкування за законом виступає універсальним правовим регулятором у випадках, коли заповіт взагалі не був складений, визнаний судом недійсним повністю або частково, коли спадкоємці за заповітом померли раніше за спадкодавця, відмовилися від прийняття спадщини або були усунені від права на спадкування.

Окрім цього, динаміка розвитку сімейних та цивільних відносин в Україні, поява нових форм спільного проживання (зокрема, фактичних шлюбних відносин без реєстрації шлюбу), а також триваючий процес реформування цивільного законодавства та адаптації його до європейських стандартів зумовлюють виникнення нових правових колізій. Практика застосування норм про черговість спадкування, зміну черговості в судовому порядку, захист прав непрацездатних членів сім'ї та утриманців демонструє

значну кількість спірних питань, які вирішуються судами неоднозначно. Усе це вимагає глибокого теоретичного переосмислення сутності спадкування за законом, комплексного аналізу чинної нормативно-правової бази та судової практики, що й зумовлює актуальність обраної теми курсової роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями дослідження інституту спадкування взагалі та спадкування за законом зокрема займалися такі видатні вітчизняні та зарубіжні вчені-юристи, як Ч. Н. Азімов, Б. С. Антимонов, М. М. Боровик, В. В. Васильченко, О. В. Дзера, А. С. Довгерт, Ю. О. Заїка, В. М. Коссак, О. О. Отрадна, О. А. Підпригора, З. В. Ромовська, Є. О. Харитонов, Я. М. Шевченко, К. А. Флейшиць та інші. Попри наявність ґрунтовних праць, чимало аспектів, пов'язаних із реалізацією прав спадкоємців четвертої та п'ятої черг, процесуальними особливостями доведення факту спільного проживання однією сім'єю, а також впливом воєнного стану на строки та порядок прийняття спадщини, потребують додаткового аналізу.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері переходу майнових та особистих немайнових прав і обов'язків померлої фізичної особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців) на підставах, визначених безпосередньо законом.

Предметом дослідження є норми цивільного законодавства України та зарубіжних країн, що регулюють інститут спадкування за законом, матеріальні та процесуальні підстави закликання спадкоємців до спадкування за черговою системою, а також відповідна судова практика Верховного Суду.

Метою курсової роботи є комплексний теоретико-правовий та практичний аналіз інституту спадкування за законом в Україні, дослідження системи черговості спадкоємців, виявлення прогалин і суперечностей у законодавчому регулюванні цих відносин та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення чинного Цивільного кодексу України.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- визначити поняття, правову природу та сутність спадкування за законом у системі цивільного права;
- проаналізувати історичні етапи розвитку та становлення інституту спадкування за законом;
- дослідити характер взаємозв'язку та правове співвідношення між спадкуванням за законом і спадкуванням за заповітом;
- розкрити зміст та законодавчі принципи побудови системи черговості спадкоємців за законом;
- надати детальну характеристику кожній із п'яти черг спадкоємців за законом за чинним законодавством України;
- вивчити матеріально-правові підстави та судовий порядок зміни черговості одержання права на спадкування;
- розглянути специфіку спадкування за правом представлення та в порядку спадкової трансмісії;
- виявити основні проблеми, що виникають під час судового розгляду спорів щодо спадкування за законом, та запропонувати шляхи їх розв'язання.

Методи дослідження. Методологічну основу курсової роботи становить сукупність загальнонаукових та спеціальних методів пізнання. За допомогою діалектичного методу інститут спадкування досліджується у його розвитку та взаємозв'язку з іншими інститутами цивільного і сімейного права. Історико-правовий метод дав змогу простежити еволюцію черговості спадкування від римського права до сьогодення. Формально-юридичний метод застосовано для аналізу змісту правових норм Цивільного кодексу України. Порівняльно-правовий метод дозволив зіставити вітчизняні підходи до регулювання спадкових відносин із практикою зарубіжних країн, а метод системного аналізу допоміг структурувати елементи спадкового процесу та визначити місце кожної черги спадкоємців у загальній системі цивільного права.

Наукова та практична цінність результатів дослідження полягає в тому, що сформульовані в роботі висновки, узагальнення та рекомендації можуть

бути використані для подальших наукових розробок у сфері спадкового права, у законотворчій діяльності для усунення колізій, у практичній діяльності нотаріусів та адвокатів, а також у навчальному процесі під час підготовки студентів юридичних спеціальностей.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ В УКРАЇНІ

1.1. Поняття, сутність та правова природа спадкування за законом

Цивільне право будь-якої демократичної держави базується на визнанні та захисті права приватної власності. Логічним продовженням та гарантією цього права є інститут спадкування, який забезпечує перехід майна особи після її смерті до інших суб'єктів. Відповідно до статті 1216 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України), спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) [1, с. 342]. За своєю суттю спадкування є універсальним правонаступництвом, за якого спадкоємець приймає всю сукупність прав та обов'язків померлого як єдине ціле, за винятком тих, які за своєю природою не можуть бути передані іншим особам (ст. 1219 ЦК України).

Правова природа спадкування за законом визначається тим, що умови, порядок, коло суб'єктів та обсяг їхніх часток у спадковій масі встановлюються безпосередньо імперативними та диспозитивними нормами закону, незалежно від суб'єктивного виявлення волі самого спадкодавця. У цивілістичній доктрині підстави спадкування розглядаються як юридичні факти, з якими закон пов'язує виникнення спадкових правовідносин. На відміну від спадкування за заповітом, де первинним правовим джерелом є односторонній правочин (заповіт), при спадкуванні за законом правовим джерелом виступає безпосередньо норма права, яка активується за наявності визначеного законом юридичного складу.

Як зазначає відомий дослідник цивільного права Ю. О. Заїка, сутність інституту спадкування за законом полягає в юридичній презумпції волі спадкодавця [5, с. 112]. Законодавець, розробляючи норми про спадкування за законом, керується моделюванням типової, найбільш вірогідної волі середньостатистичного громадянина. Передбачається, що якби особа складала заповіт, вона у переважній більшості випадків спрямувала б своє майно на забезпечення життєдіяльності та фінансової стабільності своїх найближчих

родичів, членів сім'ї та осіб, які перебували на її утриманні. Таким чином, спадкування за законом відображає як приватні інтереси (охорона сімейної власності), так і публічні інтереси держави (соціальний захист непрацездатних громадян та стабільність цивільного обігу).

Для виникнення правовідносин спадкування за законом необхідна наявність складного юридичного складу (сукупності юридичних фактів), до якого належать:

1. Смерть фізичної особи (спадкодавця) або оголошення її померлою у судовому порядку. Цей факт є абсолютною передумовою відкриття спадщини (ст. 1220 ЦК України) [1, с. 343].

2. Наявність визначеного в законі зв'язку між спадкодавцем та потенційним спадкоємцем. Такими зв'язками за чинним законодавством України є: кровне споріднення (різного ступеня), шлюбні відносини, відносини усиновлення, факт перебування на утриманні (іждивенство) або тривале спільне проживання однією сім'єю.

3. Відсутність чинних заповітних розпоряджень померлого щодо всього або частини майна, які б виключали закликання даних осіб до спадкування, або відмова спадкоємців за заповітом від прийняття спадщини.

4. Перебування спадкоємця в живих на момент відкриття спадщини, або зачаття його за життя спадкодавця та народження живим після відкриття спадщини (ст. 1222 ЦК України) [1, с. 344].

Науковиця Я. М. Шевченко наголошує, що правова природа спадкування за законом має глибокий соціально-економічний підтекст. Воно виконує «аліментарно-забезпечувальну» функцію, спрямовану на те, щоб майно померлого залишалося всередині сімейного кола, підтримуючи тих родичів, які об'єктивно могли залежати від спадкодавця за його життя або з якими він мав стійкі особисті зв'язки [6, с. 74].

Важливим теоретичним аспектом є розуміння суб'єктивного права на спадкування за законом. До моменту смерті спадкодавця потенційні спадкоємці

за законом мають не право на спадщину, а лише правове очікування (*spes successionis*). Жоден родич не може оскаржити дії власника щодо відчуження майна за його життя на тій підставі, що це майно «має перейти у спадок». Лише в момент відкриття спадщини (день смерті особи) це очікування трансформується у конкретне суб'єктивне цивільне право — право на прийняття спадщини або відмову від неї [2, с. 93].

Таким чином, спадкування за законом є правовим інститутом, який поєднує в собі об'єктивні норми цивільного права та суб'єктивні права громадян, базується на засадах сімейної солідарності, виконує функцію соціального захисту близьких осіб померлого та виступає генеральним регулятором майнових відносин у разі відсутності індивідуального волевиявлення спадкодавця.

1.2. Історичний аспект розвитку інституту спадкування за законом

Дослідження історичних етапів становлення інституту спадкування за законом дозволяє глибше зрозуміти сутність, логіку побудови та соціально-правове призначення сучасних норм спадкового права України. Система розподілу майна померлого між його родичами не була статичною; вона еволюціонувала разом із трансформацією суспільних інститутів — від патріархальної громади до сучасної ядерної сім'ї.

Витоки європейської (і зокрема української) цивілістичної традиції регулювання спадкових відносин за законом традиційно коріняться в римському приватному праві. Еволюція римського спадкового права за законом (*successio ab intestato*) пройшла три фундаментальні етапи:

- Цивільне спадкування (за Законами XII Таблиць): В основу розгалуження спадкоємців було покладено принцип агнатського споріднення — тобто підпорядкованості владі глави сім'ї (*pater familias*). Спадкоємцями першої черги виступали особи, які безпосередньо перебували під владою померлого на момент його смерті (*sui heredes* — «свої спадкоємці»). За

відсутності таких майно переходило до найближчого за ступенем агната (*agnatus proximus*), а якщо не було й таких — до членів одного роду (*gentiles*) [3, с. 145]. Кровне споріднення поза юридичною владою батька значення не мало.

- Преторське спадкування (система *bonorum possessio*): Із розвитком економічного обігу преторський едикт поступово зруйнував патріархальну агнатську систему, замінивши її принципом когнатського (кровного) споріднення. Претор поділив потенційних спадкоємців на чотири класи (черги): діти (*unde liberi*), легітимні агнати (*unde legitimi*), кровні родичі (*unde cognati*) та, за відсутності всіх інших, переживший подружжя (*unde vir et uxor*) [3, с. 148].

- Реформа Юстиніана (Новели 118 та 127): Цей етап став класичним завершенням римського спадкового права. Юстиніан остаточно відкинув агнатське споріднення, закріпивши виключно когнатське. Спадкоємці були поділені на чотири чіткі класи:

1. Низхідні родичі (діти, онуки);
2. Висхідні родичі (батьки, дід, баба), а також повнорідні брати і сестри;
3. Неповнорідні брати і сестри;
4. Усі інші бічні родичі за ступенями спорідненості.

Саме юстиніанівська система заклала підвалини для побудови спадкового права більшості країн континентальної Європи, включно з Україною.

Паралельно на українських землях формувалися власні правові звичаї. У період Київської Русі норми спадкового права відображали релігійні та патріархальні засади суспільства. Основним джерелом права цього періоду є «Руська Правда» (Зокрема, Простора редакція), яка містила диференційовані правила спадкування для різних суспільних верств [4, с. 18].

Спадкування за законом у давньоруському праві характеризувалося такими рисами:

- Пріоритет віддавався синам спадкодавця. Дочки, як правило, усувалися від спадкування нерухомого майна (землі), оскільки вважалося, що вони згодом перейдуть в іншу сім'ю (вийдуть заміж); замість цього вони мали право на посаг або утримання від братів («наділок») [7, с. 42].
- У закупів та смердів (залежного населення) майно у разі відсутності синів переходило до князя (фактично — відумерлість спадщини), тоді як у бояр та дружинників за відсутності синів спадкувати могли дочки [4, с. 22].
- Дружина померлого не ставала автоматичною спадкоємицею чоловіка, проте отримувала частину майна в управління для утримання дітей та забезпечення свого проживання («виділ»).

Наступним важливим етапом розвитку стали Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.), які діяли на значній частині українських земель. Статuti суттєво модернізували спадкове право під впливом рецепції римського права. Вони чіткіше розмежували рухоме та нерухоме майно (отчину), розширили права жінок на отримання чверті майна чоловіка (так звана «четвертина») та деталізували порядок закликання до спадщини бічних родичів у разі відсутності прямих нащадків [7, с. 47].

У XVIII–XIX століттях на українських землях, що входили до складу Російської імперії, діяв Звід законів цивільних (Т. X ч. 1). Російське дореволюційне законодавство будувало спадкування за законом на системі «родів і ліній». Спадкоємцями визнавалися виключно кровні родичі без обмеження ступеня спорідненості, проте чоловік або дружина не включалися до загальних черг, а отримували фіксовану законну частку (1/7 нерухомого і 1/4 рухомого майна) [8, с. 114].

Радикальний злам інституту спадкування відбувся після жовтневого перевороту 1917 року. Радянська влада спочатку сприймала спадкування як інструмент збереження капіталістичних відносин. Декретом ВЦВК від 27 квітня 1918 року «Про скасування спадкування» цей інститут був фактично

ліквідований, а майно після смерті громадян вартістю понад 10 тисяч рублів переходило у власність держави [4, с. 52].

Проте вже в Цивільному кодексі УРСР 1922 року (в період НЕПу) спадкування було відновлено, хоча й у суворо обмежених рамках. Коло спадкоємців за законом обмежувалося лише прямими низхідними нащадками (дітьми, онуками, правнуками), пережившим подружжям та непрацездатними утриманцями, які перебували на утриманні померлого не менше одного року до його смерті. Гранична вартість спадкової маси тривалий час лімітувалася [4, с. 56].

У Цивільному кодексі УРСР 1964 року радянський законодавець трохи розширив коло спадкоємців, запровадивши двочергову систему:

- Перша черга: діти, подружжя, батьки. Онуки і правнуки спадкували лише за правом представлення.
- Друга черга: брати і сестри померлого, а також дід та баба як з боку батька, так і з боку матері [9, с. 201].

Окреме місце поза чергами займали непрацездатні особи, які перебували на утриманні померлого не менше року: вони закликалися до спадкування разом із тією чергою, яка мала право на спадщину.

Сучасний етап розпочався із набранням чинності 1 січня 2004 року Цивільного кодексу України 2003 року. Він став відображенням переходу до ринкової економіки та поваги до приватного життя особи. Замість радянської двочергової системи новий ЦК України запровадив розгалужену систему з п'яти черг спадкоємців за законом, суттєво розширивши коло осіб, які мають право на майно померлого, та мінімізувавши випадки переходу майна до держави як відумерлої спадщини [1, с. 347]. Крім того, вперше на законодавчому рівні було визнано право на спадкування за особами, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю без реєстрації шлюбу (четверта черга), що стало революційним кроком у вітчизняній цивілістиці.

Таким чином, історичний розвиток інституту спадкування за законом демонструє послідовний перехід від патріархально-колективістських засад, де майно належало роду або громаді, до індивідуалізованої системи, що базується на пріоритеті захисту прав особистості, свободи цивільного обігу та реального кровного чи фактичного сімейного зв'язку між спадкодавцем і спадкоємцями.

1.3. Співвідношення спадкування за законом та спадкування за заповітом

У сучасному цивільному праві України спадкування за законом та спадкування за заповітом виступають двома самостійними, але водночас тісно пов'язаними та взаємодоповнюючими правовими підставами переходу прав та обов'язків померлої особи. Дослідження їхнього співвідношення є класичною цивілістичною проблемою, яка дозволяє визначити пріоритети державної правової політики у сфері регулювання відносин власності на випадок смерті її носія.

Основним критерієм розмежування цих двох підстав є джерело формування правової моделі спадкування. При спадкуванні за заповітом таким джерелом є індивідуальне волевиявлення самого спадкодавця, виражене у формі спеціального одностороннього правочину — заповіту (ст. 1233 ЦК України) [1, с. 347]. При спадкуванні за законом суб'єктивна воля померлого безпосередньо не бере участі в моделюванні відносин — коло спадкоємців, їхні частки та послідовність закликання до спадщини імперативно встановлені державою у нормах матеріального права [5, с. 124].

Аналіз вітчизняного законодавства дає підстави стверджувати, що Цивільний кодекс України закріплює принцип пріоритету спадкування за заповітом. Цей підхід повністю відповідає засадам диспозитивності та свободи договору, притаманним приватному праву демократичних країн. Відповідно до частини другої статті 1223 ЦК України, право на спадкування за законом виникає лише у разі, якщо:

- заповіт взагалі не був складений спадкодавцем за життя;
- заповіт був визнаний судом недійсним (абсолютно чи частково);
- спадкодавцем було скасовано раніше складений заповіт без оформлення нового;
- усі спадкоємці за заповітом відмовилися від прийняття спадщини або померли до моменту відкриття спадщини;
- спадкоємці за заповітом були усунені від права на спадкування на підставі закону (ст. 1224 ЦК України) [1, с. 344].

Таким чином, спадкування за законом виконує важливу субсидіарну (восполняющую/допоміжну) функцію. Воно покликане ліквідувати правовий вакуум та не допустити безхазяйності майна у тих випадках, коли власник з будь-яких причин не розпорядився своєю власністю самотійно.

Попри задекларований пріоритет заповіту, цивільне право України встановлює випадки, коли ці дві підстави діють одночасно (паралельно) щодо однієї й тієї ж спадкової маси. Це трапляється, якщо спадкодавець у тексті заповіту розпорядився лише частиною свого майна (наприклад, заповів тільки квартиру, забувши про автомобіль, банківські вклади чи земельний пай). У такій ситуації частина майна, яка охоплена заповітом, переходить до заповідальних спадкоємців, а решта майна розподіляється між спадкоємцями за законом на загальних підставах (ч. 2 ст. 1245 ЦК України) [1, с. 353]. При цьому спадкоємці за законом, яким інша частина майна була залишена у заповіті, мають право спадкувати і ту частину, що залишилася поза заповітом, разом із рештою родичів відповідної черги [10, с. 88].

Найбільш яскравим виявом взаємопроникнення та обмеження свободи заповіту нормами про спадкування за законом є інститут обов'язкової частки у спадщині (ст. 1241 ЦК України). Законодавець обмежує абсолютну волю заповідача заради захисту найбільш вразливих, непрацездатних членів його сім'ї. Незалежно від змісту заповіту, право на половину тієї частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом, мають:

1. Малолітні та неповнолітні діти спадкодавця;
2. Повнолітні непрацездатні діти (особи з інвалідністю I, II, III груп);
3. Непрацездатна вдова або вдівець (особи, що досягли пенсійного віку, або особи з інвалідністю);
4. Непрацездатні батьки [1, с. 351].

Як зазначає професор О. В. Дзера, розрахунок обов'язкової частки здійснюється на основі уявного моделювання спадкування за законом: нотаріус враховує всю спадкову масу та все коло потенційних спадкоємців за законом, які б закликалися до спадщини, якби заповіту не існувало [11, с. 215]. Тут норми спадкування за законом виступають імперативним обмежувачем волі індивіда з метою реалізації принципу соціальної справедливості.

Ще однією точкою дотику є право спадкодавця не лише призначити спадкоємця, а й позбавити права на спадкування будь-кого із кола спадкоємців за законом без зазначення причин (ч. 2 ст. 1235 ЦК України) [1, с. 348]. Проте, якщо особа, яку позбавили спадщини, помре до дня смерті самого заповідача, таке позбавлення втрачає чинність, і нащадки цієї особи знову набувають права спадкувати за законом на загальних підставах (наприклад, за правом представлення).

Підсумовуючи, можна констатувати, що спадкування за заповітом та за законом перебувають у стані діалектичної взаємодії. Заповіт є проявом максимальної автономії волі власника, тоді як спадкування за законом забезпечує стабільність майнових відносин у разі пасивності власника, виконує правоохоронну та соціальну функції, гарантуючи майновий захист найближчому сімейному колу померлого.

РОЗДІЛ 2. ЧЕРГОВІСТЬ СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ

2.1. Поняття та законодавчі принципи визначення черг спадкоємців

Система спадкування за законом у сучасному цивільному праві України побудована на засадах черговості, що є класичним підходом для країн романо-германської правової сім'ї. Запровадження такої моделі зумовлене об'єктивною потребою структурувати та упорядкувати коло потенційних спадкоємців, оскільки одночасне закликання до спадщини всіх родичів померлого призвело б до надмірного подрібнення спадкового майна та перманентних правових конфліктів усередині родини [5, с. 132].

Черговість спадкування — це встановлена законом послідовність закликання певних груп правосуб'єктів (спадкоємців за законом) до набуття прав та обов'язків померлої фізичної особи, яка базується на ступені їхньої близькості до спадкодавця. Близькість у даному контексті розуміється не лише в біологічному аспекті (кровне споріднення), а й у соціально-юридичному (шлюб, усиновлення, тривале спільне проживання, економічна залежність) [11, с. 224].

Законодавче конструювання черг спадкоємців у Цивільному кодексі України спирається на кілька фундаментальних цивілістичних принципів:

- Принцип послідовного закликання (ступеневий принцип): Спадкоємці кожної наступної черги одержують право на спадкування лише у разі відсутності спадкоємців попередньої черги. Під «відсутністю» закон розуміє широкий спектр юридичних обставин: фізична відсутність осіб (немає в живих), неприйняття ними спадщини, явна відмова від її прийняття, усунення від права на спадкування на підставі закону (ст. 1224 ЦК) або позбавлення права на спадщину в тексті заповіту [1, с. 346].

- Принцип рівності часток у межах однієї черги: Відповідно до ч. 1 ст. 1267 ЦК України, усі спадкоємці, які закликаються до спадкування, мають право на рівні частки у спадковій масі [1, с. 361]. Жодна ознака — будь то вік, стать, фінансове становище чи черговість народження дітей — не може

служувати підставою для дискримінації чи зміни розміру спадкової частки за замовчуванням. Винятком із цього правила є лише зачаття дитини за життя спадкодавця, яка народжується після його смерті — її частка виділяється обов'язково та на рівних умовах [6, с. 76].

- Принцип пріоритету найближчого кровного споріднення та шлюбу: Перші три черги спадкоємців за законом сформовані виключно за критерієм кровного споріднення за прямою (висхідною та низхідною) і бічною лініями, а також офіційного шлюбу. Держава першочергово захищає інтереси ядерної сім'ї.

- Принцип урахування соціально-фактичних зв'язків: Цей принцип є інноваційним для українського права і втілений у четвертій та п'ятій чергах. Сюди включено осіб, які не мають прямого кровного зв'язку високого ступеня, але тривалий час перебували в єдиному побутовому та емоційному просторі зі спадкодавцем (фактичне подружжя) або залежали від нього матеріально (утриманці) [2, с. 102].

Юридичний механізм дії черговості чітко регламентований статтею 1258 ЦК України. Головне правило полягає в тому, що наявність хоча б одного спадкоємця попередньої черги (який виявив бажання та має право прийняти спадщину) повністю усуває від спадкування всіх спадкоємців наступних черг [1, с. 357].

Проте чинне законодавство України передбачає два важливих винятки з цього непорушного правила, коли спадкоємці різних черг можуть спадкувати одночасно:

1. Укладення нотаріального договору про зміну черговості: Заінтересовані спадкоємці після відкриття спадщини можуть укласти договір, за яким спадкоємець наступної черги закликається до спадкування разом із попередньою чергою (ч. 1 ст. 1259 ЦК) [1, с. 358].

2. Судове рішення про зміну черговості: Якщо спадкоємець наступної черги тривалий час опікувався, матеріально забезпечував або надавав іншу

допомогу спадкодавцеві, який через тяжку хворобу чи каліцтво перебував у безпорадному стані, суд може визнати за ним право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка закликається до спадкування (ч. 2 ст. 1259 ЦК) [1, с. 358].

У цивілістичній науці класифікація черг за чинним ЦК України розцінюється як збалансована система, яка дозволяє максимально глибоко охопити коло родичів особи та забезпечити справедливий розподіл її майна. Якщо радянське право обмежувалося лише двома чергами, що часто призводило до переходу майна у власність держави (відомої як відумерла спадщина), то сучасна п'ятиступенева система практично унеможлиблює такий перехід, якщо у померлого залишилися хоча б якісь сімейні чи соціальні зв'язки [12, с. 144].

Таким чином, інститут черговості спадкування за законом виступає структурним каркасом усього спадкового права. Він базується на засадах юридичної справедливості, захисту сімейної власності та послідовного переходу прав, гарантуючи кожному громадянину, що його майно після смерті буде розподілено за логічною, прозорою та соціально виправданою схемою.

2.2. Характеристика першої, другої та третьої черг спадкоємців за законом

Перші три черги спадкоємців за законом становлять основу так званого «родинного» ядра спадкування. Формування цих черг ґрунтується на класичному цивілістичному принципі — чим ближчий ступінь кровного споріднення або правового зв'язку (шлюб, усиновлення) між особою та спадкодавцем, тим вищим є пріоритет у закликанні до спадкування [5, с. 138].

Перша черга спадкоємців за законом. Відповідно до статті 1261 ЦК України, право на спадкування у першій черзі мають:

1. Діти спадкодавця (у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені живими після його смерті);

2. Той з подружжя, хто його пережив;
3. Батьки [1, с. 359].

Діти спадкодавця мають право на спадщину незалежно від того, чи народилися вони у зареєстрованому шлюбі, чи поза ним. Головною умовою є юридичне засвідчення походження дитини від батька/матері відповідно до норм Сімейного кодексу України (шляхом реєстрації за спільною заявою батьків, заявою матері або на підставі судового рішення про встановлення батьківства). Усиновлені діти та усиновлювачі прирівнюються до родичів за походженням і спадкують у першій черзі (ст. 1260 ЦК) [1, с. 358]. Як показує судова практика, діти, чиїх батьків було позбавлено батьківських прав, не втрачають права на спадкування після смерті таких батьків, тоді як самі батьки, позбавлені прав і не поновлені в них на момент відкриття спадщини, усуваються від спадкування після дітей [13, с. 104].

Той з подружжя, хто пережив спадкодавця, закликається до спадкування за умови, що на момент відкриття спадщини він перебував із померлим в офіційно зареєстрованому шлюбі. Розірвання шлюбу в органах ДРАЦС або набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу до дня смерті спадкодавця повністю припиняє правовий статус подружжя, а отже — і право на спадкування у першій черзі. Нотаріальна практика наголошує на важливості розрізнення особистої приватної власності померлого та його частки у спільному сумісному майні подружжя: спочатку пережившому подружжю видається свідоцтво на 1/2 частку у спільному майні, а вже інша половина (що належала померлому) стає спадковою масою і ділиться порівну між усіма спадкоємцями першої черги, включаючи самого чоловіка/дружину [10, с. 85].

Батьки спадкодавця (мать та батько) мають аналогічні права. Сюди ж відносяться й усиновлювачі. Важливим аспектом у судовій практиці є застосування ст. 1224 ЦК України: якщо буде доведено, що батьки ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання своєї дитини (не сплачували аліменти,

не надавали допомоги під час хвороби), суд за позовом інших спадкоємців може усунути їх від права на спадкування [14].

Друга черга спадкоємців за законом. У разі відсутності спадкоємців першої черги, право на спадкування за законом набувають особи, зазначені у статті 1262 ЦК України:

- Рідні брати та сестри спадкодавця;
- Його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері [1, с. 359].

Рідні брати та сестри можуть бути як повнорідними (мають спільних батька та матір), так і неповнорідними (мають спільного лише батька — єдинокровні, або спільну лише матір — єдиноутробні). Цивільне право України встановлює повну рівність у правах між повнорідними та неповнорідними братами й сестрами під час закликання їх до другої черги [11, с. 228]. Зведені брати та сестри (які не мають спільного біологічного чи юридичного походження, а є дітьми осіб, які вступили у повторний шлюб) до другої черги не належать і на загальних підставах у цій черзі спадкувати не можуть.

Дід та баба закликаються до спадкування за умови підтвердження прямого висхідного кровного споріднення другого ступеня. Нотаріус під час заведення спадкової справи перевіряє ланцюжок документів: свідоцтво про народження спадкодавця (де вказані батьки) та свідоцтва про народження батьків (де вказані дід і баба).

Третя черга спадкоємців за законом. Відповідно до статті 1263 ЦК України, у третій черзі право на спадкування мають рідні дядько та тітка спадкодавця [1, с. 360].

Дядько та тітка є родичами бічної лінії третього ступеня споріднення (брати та сестри батька або матері померлого). Як і у випадку з другою чергою, вони можуть бути як повнорідними, так і неповнорідними братами чи сестрами батьків спадкодавця. Вони закликаються до спадкування лише у разі повної відсутності спадкоємців першої та другої черг (або неприйняття ними спадщини).

У контексті перших трьох черг особливе значення у нотаріальній та судовій практиці має аналіз положень про розподіл часток. Усі спадкоємці всередині конкретної черги отримують рівні частки. Проте, якщо один із родичів помер раніше за спадкодавця, замість нього право на спадкування можуть отримати його власні нащадки. Цей інститут має назву спадкування за правом представлення (наприклад, онуки замість померлих дітей у першій черзі, або племінники замість померлих братів/сестер у другій черзі). Практичні та процесуальні нюанси цього механізму детально регламентуються ст. 1266 ЦК України і є предметом частих судових спорів щодо визначення часток у спадковому майні [14].

Узагальнення практики Верховного Суду свідчить, що найбільша кількість спорів щодо перших трьох черг пов'язана із:

- Встановленням фактів родинних відносин через суд, якщо в документах радянського періоду чи архівах допущено помилки в написанні прізвищ, імен чи по батькові;
- Визнанням права власності на спадкове майно в судовому порядку у разі втрати первинних правовстановлюючих документів спадкодавця;
- Справами про продовження додаткового строку для прийняття спадщини особами, які пропустили шестимісячний строк із поважних причин [15].

Таким чином, перші три черги охоплюють класичне коло найближчих родичів. Чіткість юридичних критеріїв їх формування (документально підтверджений шлюб або кровне споріднення) забезпечує високу правову визначеність та мінімізує суб'єктивізм під час оформлення спадкових прав у нотаріальних конторах.

2.3. Характеристика четвертої та п'ятої черг спадкоємців за законом

Четверта та п'ята черги спадкоємців за законом відображають докорінну зміну філософії вітчизняного спадкового права, що відбулася з прийняттям

Цивільного кодексу України 2003 року. Запровадження цих черг дозволило розширити межі сімейної солідарності та легалізувати право на спадкування для осіб, які були пов'язані зі спадкодавцем не стільки формальними узами кровного споріднення чи зареєстрованого шлюбу, скільки фактичними сімейними, побутовими та економічними відносинами [2, с. 104].

Четверта черга спадкоємців за законом. Відповідно до статті 1264 ЦК України, у четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини [1, с. 360].

Ця норма в першу чергу спрямована на захист інтересів осіб, які перебували у так званому «фактичному шлюбі» (цивільному шлюбі) без його офіційної реєстрації в органах ДРАЦС. Водночас коло осіб четвертої черги не обмежується лише фактичним подружжям. Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України, до цієї черги можуть належати й інші особи, якщо вони тривалий час проживали разом, були пов'язані спільним побутом, мали взаємні права та обов'язки (наприклад, вітчим, мачуха, пасинок, падчерка, або інші родичі чи навіть сторонні особи, які спільно вели господарство) [14].

Нотаріальна практика показує, що самотійно видати свідоцтво про право на спадщину спадкоємцю четвертої черги нотаріус не може, оскільки у такого суб'єкта відсутні офіційні документи (свідоцтво про шлюб чи народження), що підтверджують підставу закликання до спадщини. Відтак, реалізація права на спадкування для осіб четвертої черги завжди відбувається через судовий порядок.

У судовій практиці доведення факту спільного проживання однією сім'єю (ст. 315 ЦПК України) є однією з найбільш складних категорій справ. Для визнання особи спадкоємцем четвертої черги позивач повинен довести в суді наявність трьох обов'язкових умов у їхній сукупності:

1. Факт спільного проживання зі спадкодавцем;

2. Спільний побут та взаємні права й обов'язки (наявність спільного бюджету, спільне придбання майна, оплата комунальних послуг, взаємне піклування);

3. Тривалість таких відносин — не менше п'яти років на момент відкриття спадщини. При цьому п'ятирічний строк повинен бути безперервним і тривати безпосередньо до дня смерті спадкодавця [12, с. 151].

Аналіз правових позицій Верховного Суду свідчить, що сама по собі наявність лише спільної реєстрації (прописки) за однією адресою або факт перебування у близьких стосунках не є безумовним доказом проживання однією сім'єю. Натомість суди беруть до уваги комплексну систему доказів:

- письмові докази: довідки житлово-експлуатаційних організацій, ОСББ чи органів місцевого самоврядування про спільне проживання; чеки, квитанції, договори, що підтверджують спільні витрати на утримання житла, придбання меблів, побутової техніки чи проведення ремонту; спільні туристичні путівки, страхові поліси; документи про спільне лікування;
- показання свідків: сусідів, родичів, лікарів, які можуть підтвердити, що померлий та позивач сприймалися оточуючими як єдина сім'я, вели спільне господарство та надавали один одному підтримку;
- фото- та відеоматеріали: спільні фотографії з сімейних свят, відпочинку, які охоплюють часовий проміжок понад п'ять років [15].

П'ята черга спадкоємців за законом. Стаття 1265 ЦК України визначає, що у п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, а також непрацездатні особи, які перебували на його утриманні та не були членами його сім'ї [1, с. 360].

Усі родичі всередині п'ятої черги закликаються до спадкування диференційовано, залежно від ступеня споріднення. Закон встановлює правило: родичі ближчого ступеня споріднення усувають від спадкування родичів подальшого ступеня (ч. 2 ст. 1265 ЦК) [1, с. 360]. Ступінь споріднення

визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця (народження самого спадкодавця до цього числа не зараховується):

- четвертий ступінь: рідні правнуки, троюрідні брати та сесті, рідні племінники;
- п'ятий ступінь: троюрідні онуки, троюрідні дядьки та тітки;
- шостий ступінь: троюрідні правнуки тощо.

Другу групу спадкоємців п'ятої черги становлять непрацездатні утриманці (іждивенці). Для набуття права на спадкування за цією підставою особа повинна довести, що вона:

1. є непрацездатною (за віком або за станом здоров'я);
2. перебувала на повному утриманні спадкодавця або отримувала від нього матеріальну допомогу, яка була для неї постійним і основним джерелом засобів для існування;
3. таке утримання тривало не менше п'яти років [5, с. 146].

Важливою умовою є те, що такий утриманець не був членом сім'ї спадкодавця, інакше він закликався б у четвертій черзі.

Запровадження четвертої та п'ятої черг дозволило суттєво гуманізувати спадкове право України. Воно забезпечило майновий захист фактичного подружжя та далеких родичів, мінімізувавши випадки, коли після смерті самотньої особи її житло автоматично переходило державі, ігноруючи інтереси людей, які роками перебували поруч із померлим та надавали йому підтримку [6, с. 77].

2.4. Зміна черговості одержання права на спадкування

Встановлена законодавцем п'ятиступенева система черговості спадкування за законом не є абсолютно статичною чи непорушною. Розуміючи, що реальні життєві обставини та характер взаємин між спадкодавцем і його оточенням є значно різноманітнішими за будь-яку абстрактну юридичну модель, законодавець передбачив спеціальний правовий інструмент — зміну

черговості одержання права на спадкування. Цей інститут покликаний забезпечити баланс між формальними вимогами закону щодо ступеня спорідненості та реальними засадами соціальної справедливості, моральності й гуманізму. Цивільний кодекс України закріплює дві альтернативні форми такої зміни, які кардинально відрізняються за своєю юридичною природою: добровільну, що реалізується шляхом укладення договору між самими спадкоємцями, та примусову, яка здійснюється в судовому порядку за позовом заінтересованої особи [2, с. 108].

Добровільний порядок зміни черговості базується на засадах диспозитивності цивільного права та свободи договору. Відповідно до матеріальних норм, після відкриття спадщини особи, які закликаються до спадкування, мають право укласти відповідну угоду. Головний зміст такого договору полягає в тому, що спадкоємці попередньої черги, яка безпосередньо набула право на прийняття спадщини, дають згоду на те, щоб спадкоємець або кілька спадкоємців будь-якої з наступних черг закликалися до спадкування разом із ними. Наприклад, діти померлого можуть погодитися, щоб разом із ними спадщину отримав рідний брат спадкодавця або особа, яка проживала з ним однією сім'єю без шлюбу. Обов'язковою умовою чинності такого правочину є його письмова форма та нотаріальне посвідчення. Нотаріус під час посвідчення договору ретельно перевіряє склад спадкоємців тієї черги, яка закликається, оскільки такий договір не може порушувати права інших спадкоємців цієї ж черги, які не беруть у ньому участі або не надали своєї згоди. Важливою деталлю нотаріальної практики є те, що цей договір може бути укладений лише після відкриття спадщини та до моменту видачі свідоцтва про право на спадщину, оскільки до смерті спадкодавця родичі мають лише правове очікування і не можуть розпоряджатися ще не існуючими правами [10, с. 89].

На відміну від договірної, судовий порядок зміни черговості має чітко виражений правоохоронний та оціночний характер. Він застосовується у

випадках, коли між спадкоємцями різних черг існує конфлікт і згоди компромісно досягти не вдалося. Цивільний кодекс України визначає, що фізична особа, яка є спадкоємцем наступних черг, може звернутися до суду з позовом про визнання за нею права на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка безпосередньо закликається до спадкування. Для задоволення такого позову суду необхідно встановити наявність трьох юридичних фактів у їхньому нерозривному взаємозв'язку. По-перше, позивач повинен довести, що він протягом тривалого часу опікувався спадкодавцем, надавав йому матеріальну, побутову, медичну або іншу допомогу. По-друге, необхідно підтвердити, що сам спадкодавець через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво перебував у безпорадному стані. По-третє, суд має встановити, що безпорадний стан спадкодавця зумовлював його об'єктивну потребу в сторонньому догляді та допомозі, і що саме позивач таку допомогу реально забезпечував [12, с. 156].

Поняття безпорадного стану є оціночною категорією, яку суд досліджує в кожному конкретному провадженні індивідуально. Практика Верховного Суду орієнтує нижчестоящі суди на те, що безпорадним слід вважати стан особи, зумовлений фізичними або психічними вадами, за якого вона не може самостійно забезпечувати свої життєві потреби, потребує стороннього догляду, допомоги та харчування. Для підтвердження цього стану суди вимагають висновки медико-соціальних експертних комісій, довідки про встановлення інвалідності, виписки з медичних карт про наявність онкологічних, серцево-судинних чи інших хронічних захворювань, що обмежували рухливість померлого. Факт надання допомоги позивачем також підлягає ретельній перевірці. Самого лише факту родинного візиту чи періодичного надсилання грошових переказів зазвичай недостатньо. Суд аналізує, чи була ця допомога системною, постійною та інтенсивною. Доказами тут слугують квитанції про купівлю ліків, оплату послуг сиділок або медичного персоналу, договори про надання медичних послуг, а також показання свідків, які безпосередньо спостерігали, як позивач щоденно піклувався про хворого спадкодавця [14].

Слід наголосити, що зміна черговості в судовому порядку не означає повного усунення попередньої черги від спадкування. Позивач не заміщує собою першу чи другу чергу, а лише отримує право спадкувати нарівні з ними, стаючи в один юридичний ряд із тими спадкоємцями, які закликані за законом. Відповідно, спадкова маса після задоволення такого позову ділиться між спадкоємцями черги, що закликається, та позивачем у рівних частинах, якщо інше не буде врегульовано їхньою подальшою угодою про поділ спадщини. Застосування цього механізму є яскравим свідченням того, що українське цивільне право захищає не просто формальний факт кровного споріднення, а реальні людські зв'язки, засновані на взаємній повазі, турботі та виконанні морального обов'язку перед непрацездатними членами суспільства [5, с. 151].

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ СПАДКОЄМЦІВ ЗА ЗАКОНОМ

3.1. Спадкування за правом представлення та спадкова трансмісія

У процесі практичної реалізації права на спадкування за законом нерідко виникають специфічні юридичні ситуації, коли потенційний спадкоємець помирає або до моменту відкриття спадщини, або майже одразу після нього, так і не встигнувши виявити свою волю щодо належного йому майна. Для врегулювання таких майнових відносин цивільне право України передбачає два особливі, автономні за своєю суттю правові інститути — спадкування за правом представлення та спадкову трансмісію. Попри позірну схожість, яка полягає в переході права на спадкування до нащадків чи правонаступників первинного спадкоємця, ці інститути мають кардинально різну юридичну природу, матеріальні підстави для застосування та порядок процесуального оформлення в нотаріальних конторах [5, с. 162].

Спадкування за правом представлення є особливим порядком закликання спадкоємців за законом до отримання спадщини, за якого нащадки родича спадкодавця заміщують його у відносинах спадкування у випадку, якщо цей родич помер раніше за самого спадкодавця або одночасно з ним. Правова природа цього інституту базується на концепції, згідно з якою частка, що мала б належати померлому батькові чи матері, не зникає і не перерозподіляється між іншими родичами цієї ж черги, а резервується за їхніми безпосередніми дітьми. Нащадки ніби «представляють» свого померлого родича перед спадкодавцем, займаючи його місце у відповідній черзі. Цивільний кодекс України чітко обмежує коло суб'єктів, які можуть спадкувати за цим механізмом, і пов'язує його виключно з першими трьома чергами за законом. Зокрема, онуки та правнуки представляють своїх померлих батьків (дітей чи онуків спадкодавця) у першій черзі, прабаба та прадід представляють померлих діда й бабу у другій черзі, племінники представляють померлих братів та сестер спадкодавця також у другій черзі, а двоюрідні брати та сестри отримують право

на спадщину замість померлих дядька чи тітки померлого у третій черзі [1, с. 360].

Важливою рисою спадкування за правом представлення є порядок визначення часток у спадковому майні. Нащадки, які закликаються за цим принципом, отримують лише ту частку майна, яка належала б їхньому померлому батькові чи матері, якби вони були живі на момент відкриття спадщини. Якщо такий померлий родич залишив після себе кількох дітей, то ця єдина частка ділиться між ними порівну. Нотаріальна практика демонструє, що цей інститут застосовується як у випадку природної смерті родича до відкриття спадщини, так і у випадку комморієнтів — осіб, які померли протягом однієї доби і вважаються померлими одночасно. При цьому нащадки комморієнта спадкують майно первинного спадкодавця за правом представлення, але не спадкують майно самого комморієнта за цим же механізмом, що вимагає від нотаріусів відкриття окремих спадкових справ та детального розрахунку майнових часток для кожної лінії нащадків [10, с. 92].

Кардинально іншим за своєю юридичною суттю є інститут спадкової трансмісії. Відповідно до матеріальних норм цивільного права, спадкова трансмісія виникає тоді, коли спадкоємець за законом (або за заповітом) був живим на момент відкриття спадщини (тобто пережив спадкодавця), але помер у межах встановленого законом шестимісячного строку для її прийняття, так і не встигнувши її прийняти або відмовитися від неї. У такій ситуації саме по собі право на прийняття цієї спадщини, яке вже виникло у померлого спадкоємця, переходить до його власних спадкоємців. Тут відбувається перехід не частки майна, а безпосередньо суб'єктивного цивільного права на виявлення волі щодо спадщини. Особа, яка померла після відкриття спадщини, але до її прийняття, іменується трансмітентом, а її спадкоємці, до яких переходить право на прийняття спадщини — трансмісарами [11, с. 235].

Правове регулювання спадкової трансмісії характеризується кількома суворими матеріальними та процесуальними правилами. Право на прийняття

спадщини в порядку трансмісії переходить до спадкоємців трансмітента на загальних підставах — тобто якщо він не залишив заповіту, це право переходить до його спадкоємців за законом відповідно до чинної системи черговості. Спадкова трансмісія не застосовується, якщо первинний спадкоємець до своєї смерті все ж таки встиг подати нотаріусу заяву про прийняття спадщини або фактично вступив в управління майном, оскільки в такому разі майно вважається таким, що вже увійшло до його власної спадкової маси, і його нащадки будуть спадкувати це майно вже як власність трансмітента, а не в порядку трансмісії. Крім того, закон встановлює жорсткі часові обмеження: право на прийняття спадщини в порядку трансмісії має бути реалізоване протягом строку, що залишився для прийняття первинної спадщини. Якщо цей строк, що залишився, становить менше трьох місяців, він автоматично подовжується судом або законом до трьох місяців, щоб забезпечити трансмісарам реальну можливість зібрати документи та звернутися до нотаріуса [12, с. 164].

Узагальнення судової та нотаріальної практики свідчить про наявність чітких матеріальних критеріїв для розмежування цих двох інститутів. Головний вододіл між ними пролягає через точний момент смерті первинного спадкоємця відносно моменту смерті спадкодавця. При спадкуванні за правом представлення смерть родича настає суворо до моменту відкриття спадщини спадкодавця (або одночасно з ним), і його нащадки отримують власне, самостійне право на спадкування за законом. При спадковій трансмісії смерть спадкоємця настає після моменту відкриття спадщини спадкодавця, і до його нащадків переходить лише чуже, не реалізоване за життя право на прийняття спадщини. Розуміння цих відмінностей є критично важливим для правильного визначення кола спадкоємців, правильного нарахування державного мита та запобігання судовим спорам про визнання свідоцтв про право на спадщину недійсними [14].

ВИСНОВОК

Комплексний теоретико-правовий аналіз інституту спадкування за законом у цивільному праві України дозволяє сформулювати низку узагальнюючих висновків та пропозицій, що мають важливе значення для юридичної науки та правозастосовної практики.

Спадкування за законом виступає фундаментальним інститутом приватного права, який забезпечує стабільність майнових відносин, універсальне правонаступництво та безперервність цивільного обігу в разі смерті фізичної особи. Його правова природа базується на засадах сімейної солідарності, охорони приватної власності та юридичній презумпції волі спадкодавця. Держава, конструюючи норми про спадкування за законом, моделює ймовірну волю середньостатистичного громадянина, спрямовану на захист та матеріальне забезпечення найближчого кола родичів і членів сім'ї. При цьому спадкування за законом виконує важливу допоміжну функцію, усуваючи правовий вакуум та запобігаючи безхазяйності майна у випадках, коли спадкодавець не розпорядився власністю через заповіт.

Історичний розвиток цього інституту демонструє послідовну еволюцію від патріархальних та агнатських систем, орієнтованих на збереження майна всередині роду чи общини, до індивідуалізованих когнатських моделей, заснованих на реальному кровному спорідненні та фактичних сімейних зв'язках. Сучасна система спадкування за законом в Україні, втілена в Цивільному кодексі України 2003 року, здійснила якісний перехід від радянської обмеженої двочергової системи до розгалуженої п'ятиступеневої структури. Це дозволило максимально розширити коло потенційних спадкоємців, забезпечити високу правову визначеність та мінімізувати випадки переходу майна у власність держави як відумерлої спадщини.

Система черговості побудована на чітких законодавчих принципах, серед яких ключовими є послідовне закликання черг, рівність часток у межах однієї черги та пріоритет найближчого ступеня споріднення. Водночас закон

позбавлений абсолютної жорсткості, оскільки передбачає договірний та судовий механізми зміни черговості одержання права на спадкування. Судовий порядок зміни черговості є дієвим інструментом реалізації принципу соціальної справедливості, оскільки дозволяє закликати до спадкування осіб наступних черг, які тривалий час надавали допомогу та піклувалися про безпорадного спадкодавця, нарівні з формальними родичами попередніх черг.

Особливе місце в системі захисту прав спадкоємців посідають інститути спадкування за правом представлення та спадкової трансмісії. Попри зовнішню схожість, вони мають чітке розмежування в цивілістичній доктрині: право представлення регулює ситуації, коли первинний спадкоємець помирає до відкриття спадщини або одночасно з ним, тоді як спадкова трансмісія застосовується, якщо спадкоємець помирає після відкриття спадщини, але не встигає її прийняти у встановлений строк.

Аналіз судової та нотаріальної практики виявляє низку проблемних аспектів, які потребують подальшого законодавчого вдосконалення. Зокрема, існують складнощі у процесуальному доведенні факту спільного проживання однією сім'єю для спадкоємців четвертої черги, а оціночний характер поняття «безпорадний стан» породжує неоднозначність судових рішень при зміні черговості. Для підвищення правової визначеності вбачається за доцільне на рівні закону конкретизувати критерії безпорадності особи та деталізувати перелік доказів спільного ведення господарства фактичним подружжям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. (зі змінами та доповненнями).
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356. (зі змінами та доповненнями).
3. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21–22. Ст. 135. (зі змінами та доповненнями).
4. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. (зі змінами та доповненнями).
5. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 2008 р. № 7. Вісник Верховного Суду України. 2008. № 6. С. 12–19.
6. Проблемні питання спадкового права у нотаріальній практиці : Методичні рекомендації Нотаріальної палати України від 14 лист. 2022 р. Нотаріат України. 2022. № 4. С. 45–58.
7. Огляд судової практики Верховного Суду у справах про спадкування за 2021–2025 роки. URL: <https://supreme.court.gov.ua> (дата звернення: 25.05.2026).
8. Бірюков Р. В. Особливості зміни черговості спадкування за законом у судовому порядку. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 5. С. 88–91.
9. Васильченко В. В. Еволюція інституту спадкування за законом: від римського права до сьогодення. Часопис цивілістики. 2021. № 42. С. 14–20.

10. Дзера О. В., Кузнєцова Н. С., Майданик Р. А. Цивільне право України : підручник : у 2 т. Київ : Юрінком Інтер, 2022. Т. 2. 736 с.
11. Заїка Ю. О. Спадкове право України: теорія та практика : монографія. Київ : Алерта, 2020. 284 с.
12. Кот О. О. Здійснення та захист майнових прав спадкоємців за законом в Україні. Право України. 2024. № 2. С. 65–78.
13. Кухарєв О. Є. Спадкове право України : навч. посіб. Харків : Право, 2021. 360 с.
14. Отрадна О. О. Проблеми визначення часток при спадкуванні за правом представлення. Український часопис міжнародного права та цивілістики. 2022. № 1. С. 44–49.
15. Ромовська З. В. Спадкове право України : академічний курс. Київ : Видавничий дім «Дмитра Бураго», 2020. 312 с.
16. Спадкове право України в умовах новітніх соціальних викликів : монографія / за ред. проф. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2023. 296 с.